

МЕТОНІМІЧНІ ТРАНСПОЗИЦІЇ У МЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ

© Цісар Н., 2007

У статті здійснено спробу виокремити основні критерії розмежування метафори та метонімії як художніх та мовних феноменів; проаналізовано медичні терміни, що виникли внаслідок метонімії; виділено найпродуктивніші моделі метонімічних транспозицій у медичній термінології, що є актуальним для систематизації, стандартизації та уніфікації медичної термінології.

Main criteria of distinction between metaphor and metonymy as literary and language phenomenon are found in the article; medical terms arisen as the results of metonymy are analyzed; the most productive models of metonymy transpositions in system of medical terms are singled out. The research work is directed to the medical terminology systematization, standardization and unification.

У добу глобалізації варто задуматись над питанням про те, як гармонійно влитись в міжнародний процес, але при цьому зберегти національну ідентичність. Проблема торкається і термінології, де найчіткіше представлений інтелектуальний потенціал будь-якої нації. Виникає питання: що в термінології повинно бути запозиченим, а що створеним на національній мовній основі. Одним із способів національного термінотворення є вторинна номінація. Тому нашим завданням вважаємо систематизувати та проаналізувати медичні терміни, що виникли в результаті метонімії, для подальшої стандартизації та уніфікації медичної термінології. Це питання надзвичайно актуальне на сьогоднішній день, оскільки медична термінологіка розвивалась упродовж багатьох років, але ще досі перебуває у процесі становлення та формування.

Метафора та метонімія як основні різновиди вторинної номінації досить часто стають засобом називання нових медичних понять. Результатом вторинної номінації в термінології є мовний знак – термін. Причиною сплутування мовних та літературних метафори й метонімії є той факт, що довгий час лінгвістика та літературознавство не розмежовувались, а входили в одну наукову галузь – філологію. Відмінності між ними спричинені особливостями мовної системи та специфікою літератури як виду мистецтва (табл. 1).

Таблиця 1.

Метафора та метонімія: мовна та літературна

<u>літературна</u>	<u>мовна (термінологічна)</u>
• Авторство	• Анонімність
• Вжиті один раз	• Багаторазове вживання
• Виражають суб'єктивність автора	• Послання суб'єктивного з об'єктивним
• Безсистемні	• Системні
• Образність	• Нейтральність
• Основна функція: естетична	• Основна функція: номінативна
• Залежні від контексту	• Контекстуально незалежні
• Можуть розгортатись в ліричний сюжет	• Результат: слово

Таким чином, мовні метафора й метонімія є самобутнім явищем у сучасній науковій парадигмі і не мають зв'язків із літературними тропами.

Зв'язок між мовою та мисленням – незаперечний. З цього погляду вторинна номінація є проміжною ланкою, в якій безпосередньо виступає зв'язок слова й поняття, мови і мислення. Поняття виникає на матеріалі чуттєвого і раціонального пізнання абстрагуванням суттєвого та

втілюється у слові (терміні) за посередництвом лексичного (дефінітивного) значення. «Можливість зміни значення слова обумовлюється в першу чергу узагальнюючим характером значення слова, а з другого боку – суперечливістю, складністю, творчим характером самого процесу пізнання» [1, с. 7]. Досить часто процес пізнання ґрунтується на асоціаціях. Асоціації виникають у процесах порівняння, зіставлення, пошуку аналогій у результаті віднайдення подібностей чи суміжної дотичності просторового, часового, причинно-наслідкового, атрибутивного характеру. Це спричинює той факт, що вторинна номінація в терміносистемі виникає на основі: 1) асоціативних зв'язків за подібністю; 2) асоціативних зв'язків за суміжністю. Ці два види асоціацій дають можливість виділити два типи вторинної номінації: 1) метафору; 2) метонімію.

Якщо метафоричне відображення нового поняття в мові відбувається через асоціації за подібністю, то метонімічні транспозиції реалізуються внаслідок асоціацій за суміжністю. Метонімічне зіставлення предметів відбувається за ознакою суміжності, тобто належності їх до одного кола явищ, до понять одного порядку, пов'язаних часовими, просторовими, причинно-наслідковими та іншими відношеннями.

Метонімія відображає постійні контакти між об'єктами й типізується, створюючи семантичні моделі багатозначних слів. Мовознавці Д. Шмельов, Р. Якобсон, М. Гаспаров подають класифікації метонімічних транспозицій, але жодна з них не є повною, оскільки стосується того чи іншого аспекту метонімії [2, с. 104; 3, с. 328; 4, с. 404]. В українському мовознавстві найповнішу класифікацію метонімічних трансформацій представив О. О. Тараненко [5].

Як свідчать лінгвістичні праці, найчастіше метонімічні транспозиції відбуваються в одному напрямку, проте у багатьох випадках метонімія може відбуватися й у зворотному напрямі, напр. процес↔результат процесу, процес↔предмет та ін.

Д. С. Лотте одним із перших розробив теорію про метонімію у термінології. Дослідник термін метонімія не вживає, а називає цей процес утворення термінів перенесенням за суміжністю і виділяє кілька типів такого перенесення залежно від категорій понять, між якими відбувається транспозиція: **властивість** або **процес** → **кількісний показник**; **предмет** ↔ **одиниця виміру**; **властивість** → **предмет**; **процес** → **стан, властивість, предмет**; **матеріал** → **виріб, напівфабрикат**; **ціле** ↔ **частина** [6, с. 52–57].

Як засвідчує матеріал медичної термінології метонімічні транспозиції можуть відбуватися у таких напрямках: **процес – предмет**: *живлення* – «дія за значенням жити» [СУМ, т. 2, с. 526] та «те, чим живиться організм» [УЛАМТС, т. 1, с. 479]; *знеболювання* – «дія за значенням знеболювати» [СУМ, т. 1, с. 519] та «заходи, які знімають больову чутливість» [УЛАМТС, т. 1, с. 519]; **предмет-процес**: *ванна* – «..посудина для миття та купання» / «занурення тіла або його частини у воду чи інше середовище (грязь) з лікувальною метою»; «лікування повітрям, сонцем» [УЛАМТС, т. 1, с. 203]; *маска* – «марлева пов'язка на ніс і рот для захисту від інфекції» / «косметична процедура» [УЛАМТС, т. 2, с. 63]; **процес – результат процесу**: *загострення* – «дія за значенням загострити» [СУМ, т. 3, с. 88] та «стадія хвороби» [УЛАМТС, т. 1, с. 484]; *відмороження* – «дія за значенням відморозити» [СУМ, т. 1, с. 610] та «ушкоджена частина тіла» [УЛАМТС, т. 1, с. 231]; **процес-хворобливий стан**: *отруєння* – «дія за значенням отруїти» [СУМ, т. 5, с. 810] та «хворобливий стан, спричинений дією отруйних речовин на організм» [УЛАМТС, т. 2, с. 219]; **процес-операція**: *вишкрібання* – «дія за значенням вишкрібати» [ВТСУМ, с. 121] / «операція вишкрібання порожнин, нориць, грануючи рани з діагностичною і лікувальною метою» [МЕЧ, с. 123]; *ампутація* (відсікання) – «відривання або відпадання кінцівки, її частини або будь-якого органа» / «хірургічна операція: відтинання кінцівки...» [УЛАМТС, т. 1, с. 86]; *пересадження* – «дія за значенням пересаджувати, пересадити» [ВТСУМ, с. 743] / «хірургічна операція: заміщення тканин або органів власними чи взятими з іншого організму» [УЛАМТС, т. 2, с. 248]; **процес-кількісний показник**: *вдих* – «наповнення легень повітрям під час дихання» / «перша фаза дихального процесу» [УЛАМТС, т. 1, с. 207]; *ковток* – «одноразовий рух м'язів горла під час ковтання» / «об'єм одного ковтального руху» [УЛАМТС, т. 1, с. 610]; **процес-метод**: *витагнення* – «дія за значенням витягати» [ВТСУМ, с. 117] / «один із основних ортопедичних методів лікування пошкоджень і захворювань...» [МЕЧ, с. 123]; *натяг* – «процес розтягання чого-небудь» / «процес ставлення на місце, направлення (вивихненої ноги або руки)» [УЛАМТС, т. 2, с. 141]; *шов* – «волокнисте

сполучення кісток черепа» / «спосіб хірургічного з'єднання тканин за допомогою інструментів і шовного матеріалу» [УЛАМТС, т. 2, с. 703]; **предмет – кількісний показник:** *вставка* – «те, що вставлене» [СУМ, т. 1, с. 768] та «додаткова кількість ДНК між сусідніми ділянками хромосоми» [УЛАМТС, т. 1, с. 252]; *ложка* – «предмет столового прибору» [СУМ, т. 4, с. 540] та «кількість страви, мікстури» [УЛАМТС, т. 2, с. 53]; **предмет – матеріал:** *болус* – «велика пілюля» / «сорт глини, з якої виготовляють пілюлі» [УЛАМТС, т. 1, с. 185–186]; **предмет-засіб:** *бовтанка* – «рідкий розчин чого-небудь/ розчин корму у воді» [ВТСУМ, с. 57] / «суспензія для зовнішнього застосування» [МЕЧ, с. 94]; *крапля* – «маленька частинка якої-небудь рідини» [ВТСУМ, с. 461]; / *краплі* «рідка лікарська форма для внутрішнього та зовнішнього застосування у вигляді крапель» [МЕЧ, с. 365]; **властивість – кількісний показник:** *засвоюваність* – «здатність засвоюватись» [СУМ, т. 3, с. 303] та «ступінь використання організмом поживних речовин» [УЛАМТС, т. 1, с. 495]; *хворобливість* – «схильність до частих хвороб» / «сукупність усіх хвороб, виявлених і зареєстрованих у даному календарному році, що припадають на 1000 чоловік населення» [УЛАМТС, т. 2, с. 654]; **орган – частина органа:** *борода* – «підборіддя, нижня щелепа» / «волосяний покрив на нижній частині лица» [УЛАМТС, т. 1, с. 186]; *крижі* – «нижня частина спини...» / «трикутна кістка, утворена зрослими між собою п'яти хребцями; з'єднує тазові кістки з хребтом» [УЛАМТС, т. 1, с. 639]; **стан-процес:** *гипноз* – «стан часткового сну...» / «присипляння за допомогою навіювання» [УЛАМТС, т. 1, с. 303]; **пристрій-засіб:** *стискач* – «пристрій для стискання чого-небудь» / «той, що стискає, звужує просвіт чого-небудь» [УЛАМТС, т. 2, с. 502]; **стан-кількісний показник:** *зрілість* – «стан організму, який досяг повного розвитку» / «високий ступінь розвитку, досконалості» [УЛАМТС, т. 1, с. 524]; **хвороба – наслідок хвороби:** *ковтун* – «хвороба шкіри голови, при якій волосся сплутується й злипається» / «жмут склеєного, забрудненого чи ураженого хворобою волосся» [УЛАМТС, т. 1, с. 610]; *наріст* – «хвороблива пухлина; надмірне потовщення якої-небудь частини організму» / «те, щоросло на поверхні чого-небудь» [УЛАМТС, т. 2, с. 138]; **метод – засіб:** *косметика* – «заходи щодо догляду за шкірою, волоссям, нігтями» / «засоби для надання краси і свіжості лицу та тілу людини» [УЛАМТС, т. 1, с. 634]; *полоскання* – «промивання рота, зубів і горла з метою очищення, освіження або лікування» / «розчин, настій або відвар для промивання» [УЛАМТС, т. 2, с. 297]; **засіб-ознака хвороби:** *метонімія* – «один з основних тропів...» [ВТСУМ, с. 522] / »заміна слова або виразу подібним, не зовсім адекватним, при деяких розладах мови» [УЛАМТС, т. 2, с. 89]; *неологізм* – «нове слово, словосполучення, фразеологічний зворот» / «у психіатрії: патологічне словотворення» [МЕЧ, с. 503]; **кількісний показник-хвороба:** *недостатність* – «менша кількість, ніж потрібно» / «у медицині: порушена функція органа, яка не забезпечує фізіологічні потреби» [УЛАМТС, т. 2, с. 149]; **засіб-процес:** *примочки* – «рідкі лікарські форми для місцевого застосування» / «лікувальні процедури: місцева дія рідини на уражену ділянку» [УЛАМТС, т. 2, с. 312]; *присипка* – «найдрібніший порошок для зовнішнього не дозованого застосування» / «посипання чого-небудь; покривання тонким шаром чогось сипкого» [УЛАМТС, т. 2, с. 313]; **орган-деформація органа:** *ніс* – «непарний орган...» / *ніс сідлоподібний* «деформація зовнішнього носа, яка характеризується наявністю западини у середній частині спинки» [МЕЧ, с. 516]; *таз* – «частина скелета людини...» [ВТСУМ, с. 1227] / *таз Негеле* – «косо звужений таз, який спостерігається при анкілозі крижово-клубового зчленування» [МЕЧ, с. 497].

Унаслідок метонімії можуть утворюватись терміни-словосполучення, конкретизатори яких стосовно опорного найменування вказують на локалізацію, атрибутивність або особу, причетну до виникнення цієї реалії (*окуляри Бартельса* [УЛАМТС, т. 2, с. 186]; *операція Брікера* [УЛАМТС, т. 2, с. 192]). Для опосередкованої вторинної номінації у медичній терміносистемі характерні такі метонімічні транспозиції: **орган-частина органа:** *бронх* – «трубчастий орган...» / *бронх головний* «початкова частина бронха» [УЛАМТС, т. 1, с. 192]; *мозок* – «центральный відділ нервової системи.../орган мислення у людини» [ВТСУМ, с. 536] – *мозок великий* «частина головного мозку; складається з двох півкуль...» [УЛАМТС, т. 2, с. 115]; **процес-хвороба:** *випадіння* – «падання з чого-небудь...» / *випадіння вій* «запалення повік з втратою вій...» [УЛАМТС, т. 1, с. 221]; *письмо* – «уміння писати...» / *письмо дзеркальне* «розлад письма. Рівнозначний дзеркальній мові; письмо справа наліво з дзеркальним зображенням написаного тексту» [УЛАМТС, т. 2, с. 262]; **процес-операція:** *вправлення* – «повертання, вставляння на місце зрушеного органа та його частини» /

вправлення киля «хірургічна операція: відновлення нормального розміщення органів, які є вмістом киля» [УЛАМТС, т. 1, с. 251]; *поворот* – «обертання чогось іншим боком...» / *поворот акушерський* «акушерська операція: ручний поворот плода в сприятливе для пологів положення» [УЛАМТС, т. 2, с. 286]; **орган-деформація органа:** *вухо* – «орган слуху й рівноваги» / *вухо Вільдермута* «аномалія розвитку вушної раковини...» [УЛАМТС, т. 1, с. 257]; *голова* – «частина тіла...» / *голова квадратна* «голова збільшених розмірів із лобними й тім'яними горбками при рахіті» [УЛАМТС, т. 1, с. 319]; **орган-хвороба:** *живіт* – «нижня частина тулуба...» / *живіт гострий* «гостра хвороба органів черевної порожнини...» [УЛАМТС, т. 1, с. 479]; *око* – «периферійна частина зорового аналізатора...» [УЛАМТС, т. 2, с. 184]; / *око заяче* (лагофтальм) «неповне змикання повік; супроводжується висиханням, запаленням і дистрофією рогівки та кон'юнктиви» [УЛАМТС, т. 2, с. 21, 184]; **ознака хвороби** – **хвороба:** *кульгавість* – «нерівна хода, викликана хворобою ноги або її вкороченням» / *кульгавість переміжна* «хвороба, спричинена звуженням просвіту артерій кінцівки; супроводжується періодичним шкутильганням, парестезіями і болями при ходьбі» [УЛАМТС, т. 1, с. 648]; **процес-метод:** *промивання* – «очищення від бруду за допомогою води або ін. рідини; ... обмивання ... з метою очищення, дезінфекції ...» / *промивання вуха* «лікувальна процедура: введення дезінфекційного в зовнішній слуховий прохід...» [УЛАМТС, т. 2, с. 326]; **процес-кількісний показник:** *прояв* – «виявлення, свідчення чого-небудь» / *прояв гена* «кількісна характеристика дії гена: частка особин популяції, який містять даний ген...» [УЛАМТС, т. 2, с. 336]; *утилізація* – «споживання та засвоювання організмом потрібних речовин» / *утилізація білка чиста* «показник біологічної цінності білків...» [УЛАМТС, т. 2, с. 602].

Метонімічні транспозиції, коли транспонованим виступає загальноживане слово, характеризуються певними закономірностями, оскільки їм піддаються такі типи іменників: 1) віддієслівні безсуфіксальні іменники: *вдих, вимір, вихід, забій, згин, прорив, укус, хід, шов* та інші; 2) віддієслівні іменники з суфіксом -енн' та -анн': *викривлення, відмороження, включення, живлення, загострення, закінчення, засвоєння, знеболювання, пошкодження, сплетення, скупчення, отруєння, утворення та інші*; 3) віддієслівні іменники з суфіксом -к: *вирізка, витяжка, вставка, перетяжка, присипка та інші*; 4) відприкметникові іменники з суфіксом -іст': *засвоюваність, смертність, яскравість і т.д.* Щодо термінів на -к (а), то їх варто уникати чи замінити термінами на -ння, -ття, або безсуфіксальними віддієслівними іменниками (*вирізка* – *виріз*, *витяжка* – *витягнення*, *вставка* – *вставлення*, *перетяжка* – *перетяг*, *присипка* – *присип* та ін.).

Поряд із загальномовними та загальнотермінологічними моделями метонімічних транспозицій у медичній терміносистемі витворились специфічні моделі, характерні лише для медичної термінологічної лексики, напр.: *орган-деформація органа, процес-операція, ознака хвороби-хвороба, орган-хвороба органа* та ін. Виділення моделей термінологічної номінації має важливе значення для систематизації, стандартизації та уніфікації термінологічної лексики української мови.

1. Шамота А. М. *Переносне значення слова в мові художньої літератури.* – К., 1967.
2. Шмелев Д. Н. *Современный русский язык: Лексика.* – М.: Просвещение, 1977.
3. Якобсон Р. *Заметки о прозе поэта Пастернака // Якобсон Р. Работы по поэтике.* – М.: Прогресс, 1987. – С. 324–338.
4. Гаспаров М. Л. *Избранные труды. т. 2. О стихах.* – М.: Языки русс. культуры, 1997.
5. Тараненко А. А. *Языковая семантика в ее динамических аспектах.* – К., 1989.
6. Лотте Д. С. *Перенос термина по смежности понятий // Основы построения научно-технической терминологии.* – М., 1961. – С.51–58.
7. *Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: у 2-х тт.* – Львів, 1995.
8. *Словник української мови: в 11 тт.* – К., 1970–1980.
9. *Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. редактор В. т. Бусел.* – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001.
10. *Червяк П. І. Медична енциклопедія.* – К.: Просвіта. – 2001.

УЛАМТС – *Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: у 2 тт.* – Львів, 1995; СУМ – *Словник української мови: в 11 т.* – К., 1970–1980; ВТСУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. редактор В. т. Бусел.* – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001; МЕЧ – *Червяк П. І. Медична енциклопедія.* – К.: Просвіта. – 2001.